

ÖMER ŞİFAÎ

*Esin KÂHYA**

Onsekizinci yüzyılda yaşamış bilim adamlarımızdan Ömer Şifaî, her ne kadar Bursalı diye şöhret yapmışsa da aslen Sinop'ludur. Babası Şeyh Hasan Fatin'dir. Erken yaşlarda babasını kaybeden Ömer Şifaî ilkin Konya'ya, daha sonra, Bursa'ya gelip yerleşmiştir. Yıldırım Şifahanesinde hekim olarak çalışmaya başlamış; orada başhekimliğe kadar yükselmiştir. Daha sonraki hayatını Bursa'da geçiren Ömer Şifaî orada ölmüştür, ve mezarı da Bursa'dadır. Ölüm tarihi bazı kaynaklarda 1742 olarak kaydedilmiştir.

Her ne kadar İslâm kültürü ile yetişmişse de, Bursa'lı Ömer Şifaî de devrinde Osmanlı İmparatorluğunda birçok hekimde görülen Batılaşma hareketinin izleri görülür. Bursa'da çağdaşı olan Ali Münşi de de görüldüğü üzere, yazarımızda da onaltıncı yüzyılda yaşamış hekim Paracelsus (1493-1541) tarafından ortaya atılmış ve daha sonraki yüzyıllarda, yani onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda büyük bir yayılım göstermiş olan iatrokimya cereyanının etkilerini açık ve seçik bir şekilde belirlemek mümkündür.

Bilindiği gibi, Paracelsus, temelde canlının yapısını kimyasal esaslara dayandırmaktaydı. Canlının yapısının temeli kimyasal esaslara dayandığına göre, ondaki fenomenleri de, özde kimyasal esaslara dayandırarak açıklamak gerekirdi. Dolayısıyla yapı kimyasal temellere dayalı olduğuna göre, onda meydana gelen hastalıklar da esas itibariyle kimyasal fenomenler olmalıydı, yani kimyasal olgular olmalıydı. Sonuç olarak tedavinin de kimyasal prensiplere dayalı olması gerekirdi; bir başka ifade ile, Paracelsus o güne kadar tedavide yaygın olarak kullanılan bitkisel ve az da olsa zaman zaman kullanılan hayvanî kökenli maddeler yerine, inorganik kökenli maddelerle tedaviyi önermekteydi. Bunlar arasında civa ve civa bileşikleri, kükürtlü bileşikler ve çeşitli tuzlar yer almaktaydı. Canlı-

* Ankara Üniversitesi, D.T.C. Fakültesi Öğretim Üyesi.

la ilgili bütün fenomenleri esas olarak kimya fenomenleriyle açıklamaya çalışılan bu cereyana *iatrokimya cereyanı* adı verilmiştir.

Ömer Şifaî'nin belli başlı eserleri arasında sayılan *el-Cevherü'l-Ferid fî Tıbbi'l-Cedîd*'de veya bir başka nüshasındaki adıyla *Tıbb-ı Cedîd-i Kimyâî*'de bu cerayanın izlerini görmek mümkündür. Bu eserin, yine bu nüshasında verilen bir başka adı da *Min-hacü'l-Şifaî fî Tıbbi'l-Kimyâî* dir.

Bu eser'de¹ Ömer Şifaî'nin adı Kasabzade olarak anılmaktadır (Kasabzade Ömer Çeleşi Brusevî). Yine aynı eserin bir başka nüshasında yazarın adı Derviş Ömer Şifaî b. Şeyh Hasan Sinobî olarak geçmektedir. Ömer Şifaî bu eseri niçin yazdığını açıklarken, şöyle demektedir: "inna aradne'l-emanete" ayetine göre, insan kendisine konuşma yeteneği verilmiş kişidir ve bu emaneti kullanarak, yani dille kendine verilen birçok görevi yerine getirir. Nasıl ki felsefe yapmak ancak dille söz konusu ise, kimya da, insanın bu yüce kabiliyeti sayesinde mümkündür. Dolayısıyla yabancı dildekilerin gizli kalmaması için onları dile kazandırmak gerekir ki, burada yapılan da odur. Fransız alfabesiyle yazılmış olan bu eseri kendi deyi mi ile, o Anadolu Türkçesine kazandırmıştır. Ayrıca yazar eserin mukaddime kısmında, bu eseri hazırlarken, başka eserlerden de yararlandığını ifade etmiştir.

Bu eser, konu ile ilgilenen kişilere yararlı olsun diye kaleme alınmıştır. "Çünkü kimya ile ilgilenen hekimlerin böyle bir kitaba, yani onları hata yapmaktan alıkoyacak bir esere ihtiyacı vardır."² Burada verilen açıklamadan bu eserin Fransızcadan ya da bir yabancı dilden Türkçeye hekimlerin yararlanabilmesi gayesiyle çevrildiğini anlıyoruz. Ancak eserin hangi yazarın hangi eserinin çevirisi olduğu zikredilmemiştir.

Hekimimiz, eseri kaleme almadan önce, Hippokrates'i öğrendiğini ve Galenik bilgiye sahip olduğunu belirtir. Daha sonra, her ne kadar, daha ayrıntılı ele alacaksa da, burada da, bu klasik hekimlerin yanısıra, eserini hazırlarken özellikle Paracelsus'tan yararlandığını belirtir.

1. Ömer Şifaî, *El-Cevherü'l-Ferid fî Tıbbi'l-Cedid*, Süleymaniye Küt. Hacı Mahmud, 5553; İstanbul Üniversitesi Küt. 7070 (T).

2. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud, 5553, 2/a.

Eserin mukaddimesi, kimyanın tarifi ile başlamaktadır: "Yunanlı hekimler ve Eski Süryanilere göre; gerçek kimya hikmet ve tabiatın sırlarıyla ilgilidir. Kimyanın anlamı, sabit cisimlerin doğal durumlarından yararlanarak doğanın sırlarını çözüp, onun bağlayıcı ruhlarını belirlemektedir ki, bazıları buna "sanat-ı Hermesiyeye" ve bazıları da "sırrü'l-kehanet" derler. Çünkü, ilm-i kimya, yani "Hermes el-Mısırî'den" (Hermes Trigemistus) kaynaklanmaktadır, yani kurucusu odur. Hermes bütün madenleri değiştirmeyi başarmıştır ve de bu bilgiler ondan sonra Yunanlı hekimlere geçip, birçok kişi bu konuyla ilgilenmiştir. Bir müddet sonra, Paracelsus adlı olgun bir German (Alman) filozof çeşitli taşların özelliklerini ve tıp açısından taşıdığı özellikleri filozof taşının (maden-i filozat) hangi gezegenin hareketinden kaynaklandığı ve çeşitli taşların özelliklerini ve tıpta yararını, filozof taşının gayesini ve çeşitli bitki ve hayvanlarda nasıl meydana geldiğini, taşın gayesi ve esrarını bilip, "eski kimyadan" (İslâmdakinden) farklı olarak, bu anlayıştaki bir kimyayı tıbbın bir parçası olarak ele almıştır.

Ona göre, bu bilimin gayesi noksan madenlerin değişimini sağlamak, ve sağlığı korumaktır. Alman kökenli Cordelius, Gorcitanus (muhtemelen Gohory) ve Sennertus gibi bazı hekimler, Galen, Dioscorides ve Nicolaus gibi bazıları, madeniyet ile ilaç yapmayı uygun görmeyip, bu cinsten maddelerin insan ve hayvan mizacına uygun olmadığını düşünürler. Söz konusu bilim adamlarına göre, "bu maddeler, insan yapısında zehir etkisi yaratabilirler, ancak bilindi ki sanat vasıtasıyla, simyadaki maddeler tiryak tabiatı kabul edip, panzehire dönüşür. Aslında bazı bitkisel ve hayvansal maddelerin de insan vücuduna zararı vardır."

Bu bilim adamlarından Gorcitanus, muhtemelen Gohory adıyla bilinen Jacque Gohory (öl. 5 Mart 1576) olmalıdır. Esas itibariyle Paracelsus'un görüşlerini kabul etmiş olan Gohory, antimonu ilaç olarak önerilmiştir; yine Paracelsus gibi, o da altının suni olarak elde edilebileceğini kabul etmiştir. *Apalogia Chymico-Medica Practica* adlı eserinde, onun astroloji ile de yakından ilgilendiği görülmektedir³.

Burada söz konusu edilen diğer bir bilim adamı Cordelius, ya da Valerius Cordelius (öl. 1546) Gohory'den yaklaşık çeyrek yüzyıl önce yaşamış olup, onun *Farmacopi*'si ilk Almanca farmakopi olarak kabul edilir. Muhtemelen bu eser, onun ölümünden 2 yıl sonra

3. aynı eser, İstanbul Üniv. Küt. 7070 (T), s.8/a-10/b.

basılmıştır. Daha önceki yazarlar gibi, o da Paracelsus'un görüşlerini benimsemiştir⁴.

Yine burada zikredilen yazarlardan Sennertus ya da Daniel Sennert (1572-1637), diğer yazarlar gibi, Paracelsus'un görüşlerini bize aksettirmektedir. O, Aristoteles'ten farklı olarak, beden sadece maddî öğelerden değil, aynı zamanda bazı ruhî öğelerden oluştuğunu kabul etmiştir. Kaleme aldığı eserlerinden özellikle de kimya ile ilgili olanlarında bu görüşünü belirlemek mümkündür; bu ruhî öge "archei"dir.

Sennert, mekanik görüşü de tamamen red etmemiştir; ancak, onu daha sınırlı ölçüde kabul etmiştir. Ona göre basit, görülmeyecek kadar küçük olan cisimler (minima naturae) matematik cisimler değildir; her şeyin temelini teşkil ederler. Bunlar muhtelif kimyasal reaksiyonlarla birleşerek cisimleri meydana getirirler. Her ne kadar, ayrıntıda bazı farklı noktalar gösterse de, Sennert'in esas itibarıyla, Paracelsus'un görüşlerini kabul ettiği söylenebilir⁵.

Yazarımızın söz konusu ettiği hekimlerden, Galen ve Dioscorides, genelde İslâm Dünyasında olduğu kadar onsekizinci yüzyıla kadar Avrupa tıbbında da etkisini sürdüren, iki bilim adamıdır; her ikisi de Hellenistik dönemde yaşamıştır. Ancak yine yazarımızın diğer bilim adamlarıyla birlikte adından söz ettiği bir başka bilim adamı daha vardır ki, Nicolaus ya da Cusa'lı Nicolaus (1260-1327) diye bilinen bu bilim adamı Avrupa'da bilimsel faaliyetin şekillenmeğe başladığı bir dönemde yaşamış olup, Alman mistisizminin kurucusu olarak tanınır. Onun taşlar, tartar vs. hakkındaki görüşleri ve de bitkisel ve hayvansal maddelerin kimyasal yapısı hakkındaki görüşleri, daha sonra Paracelsus ve taraflarını büyük ölçüde etkilemiştir. Bunlar arasında van Helmont'un adını zikretmek mümkündür⁶.

Yazarımız, Ömer Şifaî'ye göre, madenî maddelerden kaynaklanan zehirlenmeler ya da onların zararlı olması, onlar hakkında yeterince bilgi sahip olmamaktan kaynaklanmaktadır. Aslında madenlerin özelliklerini, eksiklerini bilmek, onların hangi hastalıkların tedavisinde kullanılabileceklerini belirleyebilmek ancak kimya bilgisine sahibi olmakla mümkündür.

4. Partington, J. R., A History of Chemistry, New York 1967, C.3, c.122.

5. aynı eser, s.273-274.

6. aynı eser, s.128.

Kimya demek ateş demek olduğundan, çeşitli madenleri bağlamak ya da tesbit etmek veya çözmek için ateş kullanılır. Aynı özellik insan vücudunda da vardır; vücudun ruhindaki ateş çeşitli maddelerin çözülmesinde ve birleşmesinde rol oynar. Bu sanatın iki kısmı vardır: 1. eksik madenleri şerefli madenlere dönüştürmektir; 2. hıfıssıha ile ilgili olan kısmıdır. Kimya konularını bilmekte yarar vardır. Onların etkileri, bitkisel maddelerin etkilerine nisbetle daha güçlüdür. Ancak onları kullanabilmek için sırlarını bilmek ve bu bilgiye dayanarak onları kullanmak gerekir. Aksi takdirde onları kullanmamakta yarar vardır.

Kimya konusunda yukarıda nakledildiği şekilde kısa bir açıklama sunulan Ömer Şifaî'nin söz konusu edilen eserinde bir mukaddime, onaltı fasıl ve bir hatime kısmı bulunmaktadır. Eserde, sıvılarla (mayiler) başlayarak, alkoller, yağlar, tuzlar, taşlar hakkında bilgi verilmiştir. Yine bu eserde, zehirler panzehirler, mahluller ve bunların çeşitleri hakkında da bilgi bulunmaktadır.

Burada eserin bazı kısımlarından örnekler vererek onun hakkında fikir edinmeğe çalışalım. Eserin birinci kısmında, sular konusunda bilgi verilirken, hekimimiz "suyun hayatın devam edebilmesi için gerekli olduğunu" belirtir.

Su klasik devirlerden itibaren düşünür ve bilim adamlarının ilgisini çekmiştir. Örneğin Milet'li filozof Thales suyu ilk unsur olarak vermiştir. Ona göre, her şey sudan kaynaklanır; bunun en güzel delillerinden biri, suyun maddenin üç halinde de bulunmasıdır: su sıvı, gaz ve katı halde bulunur. Daha sonra Empedokles'te herşeyin temelini teşkil eden dört unsur yani ateş, hava, toprak ve sudur. Aynı şekilde, daha sonraki yüzyıllarda da suyun önemi daima vurgulanmış; onsuz hayat olamayacağı görüşünü savunulmuştur; yukarıda Ömer Şifaî'de de belirtilmiş olduğu gibi. Bazı Paracelsus taraftarların da aynı görüşlerin paylaşıldığı görülmektedir. Bunlardan biri de Jean Baptista van Helmont'tur. O, bitkiler üzerinde yapmış olduğu bazı deneylerle suyun bitkilerin gelişmesinde temel unsur olduğunu yaptığı deneylerle göstermiştir.

Ömer Şifaî'de ele alınan sular da aslında saf su olmayıp daha çok "şifalı sular" olarak nitelendirebileceğimiz sulardır. Bu suların bazıları da sadece sıvı oldukları için su adı verilmiş olan kimyasal bileşiklerdir. Bunlar tedavide kullanılmakta olup, insan sağlığı için yararlı, onarıcı maddele içerirler.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, suyun insan yaşamı için önemini belirten yazarımız Ömer Şifaî, daha sonra, suyun nasıl damıtılacağı anlatır. Bu arada, bazı suların baş, bazılarının mide rahatsızlıklarında yararlı olduğunu belirtir. Konuyla ilgili olarak bazı Latin yazarlarda, örneğin Sennertus'ta bilgi bulmanın mümkün olduğunu söyler. Onun burada ele alıp, açıkladığı sular arasında, ma-i cerahat de vardır.

Ona göre, bu su yaraları adeta merhem gibi etkiler⁷; Daha sonra bu suyun terkiibini şöyle verir: "ermenî inciri, kardeş kanı (sanguis draconis), garikun (agaric, boletus igniaritus), boru çiçeği (ya da bir başka adı ile kahkaha otu; ipomoea turbethum), kaynamış su, kırmızı mercan ve iyice ezilip toz haline getirilmiş herbirinden, ikişer buçuk vakiyye (40 dirhem), şarap ruhundan 2 ratl (Suriye'de yaklaşık 2 kilo ve Bağdat'ta yarım kilo) olmak üzere, hepsi uzun boyunlu bir kabağa konup imbikte hafif ısıtılıp, süzülükten sonra, hastaya verilir.

Daha sonra, aynı devirde yaşamış bazı yazarlarda, örneğin Ali Münşi Efendi'de de baktığımız zaman, görürüz ki bu terkip verilmektedir, ancak yine görürüz ki bu terkip, gerek etki, gerekse terkip olarak, Ömer Şifaî'nin bu eserinde verilenden çok daha farklı bir şekilde açıklanmaktadır.

Ömer Şifaî'nin bu eserinin ikinci kısmı alkollerle ilgilidir; bu kısımda, sadece, alkolün terkiibi ve yararları değil, kısaca nasıl damıtıldığı da ele alınıp, anlatılmaktadır. Burada, Ömer Şifaî alkollerle sular arasında bir karşılaştırma yapmaktadır; ona göre, alkoller sular gibidir, ancak alkoller, sular ve hava arasında ince, rutubetli cisimlerdir; yapı olarak hava ile ateşli cisimler arasında bir yerdedirler. Alkoller, bitkisel ve hayvansal maddelerde bulunur, çünkü bu maddeler, üç ana ögeden meydana gelmiştir; su, alkol ve yağ. Eğer o maddede, su daha fazlaysa, o madde su adını alır. Eğer terkiye, alkol hakimse, ona alkol denir. Yağın sudan ayrılması kolaydır, ancak alkol ve suyu birbirinden ayırmak zordur; Genellikle, erbabı kişiler, bu iş için imbik kullanırlar; bazı terkipler tekrar tekrar süzülme ihtiyacı gösterir. İmbik kullanıldığında uzun boyunlu imbik tercih edilmelidir. Mutedil ateşte süzülüp, alkol sudan ayrılır⁸.

7. El-Cevherü'l-Ferid fî Tıbbi'l-Cedid, İst. Üniv. 7070 (T), s.14/b.

8. aynı eser, s.35/b-36/a.

ÖMER ŞİFAİ

Burada ele alınan alkoller alfabetik sıraya göre ele alınıp, sular kısmında da görüldüğü üzere, ilkin onların hangi rahatsızlık, hastalık ya da şikayete iyi geldiği belirtildikten sonra, onun terkibi verilir. Bunlar arasında ruh-u sultan (sultana alkolü) denen bir terkip de bulunmaktadır. Bu terkip hakkında yazarımız şöyle demektedir: "bu terkip Fransız hekimler arasında fevkalade makbuldür; buruna tutulduğunda, mide bulantısı ve kusmayı durdurur; şişlerin üzerine tatbik edildiğinde onların inmesini sağlar. "Bu terkip şöyle verilmektedir: "rosemary (rosemarina officinalis) zehri 32 vakiyye (40 dirhem), mercanköşk (Herba margoranae, origonum marjorana), adi yabani kekik (thymus serpiyllum), bahçe şebboyu (mathiola incana) (aynı bitki bazen lavanta çiçeği, yani lavandula vera yerine kullanılmıştır), merzengüş (marjorum origanum) ve Arap costusu (costus arabicum); her birinden 4 defa, beyaz Mısır nişadırı (amonyum sülfat? amonyum klorür), ve tartarik alkol birer vakiyye (40 dirhem): şarap ruhu (alkol) 96 vakiyye (40 dirhem). Bunların hepsi birlikte bir çam kaba konur; 3 gün sıcak bir yerde bekledildikten sonra, hamam buharında damıtılıp, dozu 1/2 dirhem, 1 dirhem, 2 dirhem olmak üzere verilir.

Eserin üçüncü kısmı iksirlerle ilgilidir. Bilindiği gibi, iksir teriminin temelinde esas itibariyle, metallerin transmutasyonu ile altın elde etme görüşü bulunmaktadır; çeşitli kimyasal muameleler yoluyla kurşun veya civa gibi bazı metallerin bazı kimyasal süreçler sonucunda "renk değiştirmesiyle" bu işlem yapılabilir. Aynı görüşe dayalı olarak, arsenikle beyaz boyaya dönüştürülen bakır bir nevi gümüş olarak kabul edilmiştir. Bu işlemlerle ilgili bazı açıklamaları İskenderiye Devri yazılı kaynaklardan Leyden Papirüsünde (M.S. 300) bulmak mümkündür.

Bu değiştirme işlemini yapan ajana daha sonra, İslâm Dünyasında el-iksir denmiştir. Bu terim muhtemelen Yunancadaki xerion (toz haline getiren) anlamına gelmektedir. Avrupalı alşimistler ona filozof taşı demişlerdir. Bazıları ise, onu bir nevi alkol anlamında kullanmıştır.

Söz konusu kısımda, yazarımız, Ömer Şifaî, iksirle ilgili olarak, bu konuda hekimlerin ve kimyagerlerin çok şeyler söylediklerini belirttikten sonra, bunların alkole yatırıldıktan sonra, temizlenip, ince kısımlarının ağır, kesif ve zararlı olan şeylerden ayrılmak suretiyle elde edilen cevher demektedir. "Bu muamele gözlenip, mevcut hastalığı defetme ve sağlığın kazanılmasında kullanılır. Hayat iksiri, güçlü zehirlere mukavemeti sağlar".

Eserin dördüncü kısmı, "renklerin ortaya çıkışı" adını taşımaktadır. Yazar diyor ki "elvan levnin cemidir (çoğuludur). Levn sözlükte renk ve boya demektir, ama ıstılahta hekimce bu tedbirle, vücuda yararlı rutubetli akıcı maddeye yararlıdır. Mesela maden ve hayvan kimyasında bazı maddeler alınıp, onları nüfuz edilebilir olan ince sular ve şerefli alkollere batırıp, içindeki ağır ve bozulması mümkün olan kısımların su ve alkole geçmesi sağlanır, böylece az miktarlarıyla, güçlü fiiller yaratabilen yararlı maddeler elde edilir. Burada elde edilen hulasa ile boyası arasında ortaklık vardır, hatta (işlemler sonucu elde edilen hulasa aynı olup, etkileri de aynıdır. Sıvı hulasa bağlayıcı ve kuru olur; boyası rutubetli, akıcı ve ince olur. Kimyevi boyaların yararları çoktur⁹.

Yazarımızın genel olarak bu şekilde tanımladığı renkler ya da boyalar, kimya ile ilgili olarak en erken ele alınan konulardan biri olmuştur. Eski Mısırlılar bitkisel kökenli "çivit boyası"nı M.Ö. 1700'lerden itibaren kullanmışlardır. Romalılar buna vitrum demişlerdir ve aynı gayelerle kullanmışlardır. Yine bir başka boya, Tyre pembesi Giritte Miken Uygarlığı zamanında kullanılmıştır. Aynı şekilde Mezopotamya'da da muhtelif boyaların kullanıldığı görülmektedir.

Pliny bazı boyaların deniz mahsullerinden elde edildiğini söylemiştir. Bu boyalar fevkalade pahalıya mal oluyordu. Ayrıca yaygın yöntemlerden biri de boyaların bitkilerden elde edilmesi idi.

Boyalar, daha sonraki yüzyıllarda da kimya ile ilgilenen hemen herkesin dikkatini çekmiş; ilgi odağı olmuştur. Bu ilgiyi transmutasyon teorisi ile sınırlamamak gerekir; ayrıca pratik hayatta da önemini korumuştur; cam konusunda yapılan çalışmalarda olduğu gibi. Bu konuda mozaiklerin, kap ve kaçakların boyanması ve deri ve kumaşların renklendirilmesi ile ilgili olarak, kaynaklarda bilgi bulmak mümkündür. Bu konuda yazılı kaynaklardan birisi M.S. 600'lerde İskenderiye'de kaleme alınmış ve 750'de bir Lombardiyalı tarafından Latinceye çevrilmiş olan *Compositiones ad Tingenda*'dır. Bir başka eser, *Mappae Clavicula*, VIII. yüzyılda yazılmıştır. Bu iki eser de teorik mahiyette hiç bir açıklama içermemektedir; sadece bazı pratik bilgiler verirler. Burada daha çok kimyanın teknolojik gelişimi söz konusudur.

9. aynı eser, s.59/b-60/a.

10. (pub.) Oxon J.H. Paracelsus his Archidoxis Comprised in Ten Books Disclosing the Genuine Way of Making Quintessences, Arcanums, Magisteries, Elixirs & c. Together with his Books of Renovations & Restaurations), 1660, s.106-107.

Renklerin alşimik yönden ele alınması daha çok transmutasyon teorisinde görülmektedir. Çünkü bu teoriye göre, altın ve sarı renk ve beyaz gümüşle özdeşleştirilmektedir. Paracelsus'ta da aynı şekilde renklerin 4 unsur, 4 hılt ve 4 mizaç teorisi ile bağlantılı olarak ele alındığı görülmektedir. Örneğin kırmızı sıcak tabiata sahiptir; beyaz soğuktur. Bakırın sıcaklığı burada örnek olarak verilmektedir. Gümüş beyaz olduğu için soğuktur. Ona göre, siyahın mizacı yoktur.

Paracelsus'a göre bir şeyin mizaç kazanabilmesi için "ayırıcı renklerle" birleşmesi gerekir. Örneğin yeşil, renk olarak soğuktur, ancak eğer yeşil, nemli bir nesne ile birleşirse, soğuk mizaç kazandırır; ama kuru bir nesne ile birleşirse, ona sıcak bir mizaç kazandırır.

Daha sonra, Ömer Şifaî, söz konusu kitabında yararlı ve kolay alınan çeşitli boyalardan söz eder. Bunlardan bir grup da tartarik boyalardır. Tartarik boyalar, safra kesesi ve dalağın tıkanıklığını açar; giderir; idrarı söktürücüdür ve midenin zaafını giderir, safra kesesi hastalıklarına iyi gelir; çünkü safra yollarını açar; mideyi ısıtır.

Onun terkihi şöyledir: İhtiyaca göre, tartar tuzu alınıp, şiddetli ateşte gök rengi alana kadar yakılır, sonra bir cam kaba konur; üzerine onu 4 parmak örtecek kadar şarap alkolü konur ve onda bir müddet bırakıldıktan sonra, imbikten geçirilir. Daha sonra, sıcak bir yerde, 1 hafta kadar bırakıldıktan sonra, onun eriyiği çekip alınır ve bir cam kaba konur; üzerine tekrar şarap alkolü konur; 1 hafta pişirilip sonra süzülür; kabın dibinde yağ gibi, güzel renkli bir çökelti kalır; bu alınıp, saklanır ve 4 ila 6 ya da 6 ila 8 damla hastaya verilir¹¹.

Eserin beşinci kısmı yağlarla ilgilidir. Yağlarla ilgili olarak çok erken tarihlerden itibaren insanlar bilgi sahibidir. Genellikle, bu gruba, yani yağ grubuna bazı kuvvetli asit ve arsenik bileşiklerini de katmışlardır. Bitkisel ve hayvansal yağları insanlar sadece yiyecek olarak değil, çok daha farklı gayelerle kullanmıştır. Bitkisel yağlardan bazıları, örneğin zeytinyağı, çok değişik gayelerle ve yaygın olarak kullanılmıştır. Zeytinyağının kullanıldığı yerlerden biri zor eriyen metallerin eritilmesindeki işlemlerde kullanılmıştır; örneğin demirin eritilme işleminde Razî'de de görüldüğü gibi.

11. El-Cevherü'l-Ferid fi Tibbi'l-Cedid, İst. Üniv. 7070 (T), s.60/a.

Yağlarla ilgilenen bilim adamlarından birisi Lemery'dir. Nicolas Lemery (1645-1715) bir Fransız kimyagerdir; temelde üç ana element kabul etmiştir. Bunlar civa veya alkol, kükürt veya yağ ve tuzdur. Bunlar aktif prensiplerdir; Pasif prensipler ise su, balgam ve topraktır. Burada verilen açıklamadan da anlaşılacağı gibi, Lemery temelde Paracelsus'un görüşlerini benimsemiştir, ancak Paracelsus'tan farklı olarak, o aktif ve pasif prensipler şeklinde iki tip prensip kabul etmiştir; Paracelsusçu van Helmont gibi. (*Cours de Chimie*).

Yukarıda da ifade edilmiş olduğu gibi, Paracelsusçu bilim adamları yağlarla, özellikle bitkisel yağlarla, yakından ilgilenmişlerdir. Bunlar arasında gülyacı, zeytinyacı, papatya yağı, menekşe yağı ve leylak yağı vardır. Paracelsus'un menstrua tedavisi için önerdiği bir reçeteyi örnek olarak verebiliriz: küçük hindistan cevizi yağı, kantaşı ve actis tohumu yağları¹².

Yine, Ömer Şifaî gibi, iatrokimyacı görüşleri benimsemiş Osmanlı bilim adamlarından Ali Münşi'nin *Theasarus at Armamentarium Medico-Chymicum* (Hamburg 1631) adlı eserini çevirdiği ve tipik bir iatrokimyacı olan Mynsicht'inde söz konusu eserinde de yağlar konusunu ayrıntılı bir şekilde ele almış olduğu görülür. Bunlar arasında muhtelif çiçek yağları da bulunmaktadır; Örneğin "oleum septem florum" da adından da anlaşılacağı gibi, menekşe, gül, papatya, leylak gibi çiçeklerin yağları olmak üzere 7 çeşit yağ vardır. Mynsicht söz konusu 7 çiçeğin yağının maserasyon tekniği ile elde edildiğini belirtmektedir¹³. Ayrıca, yine aynı eserde karminatif yağlar arasında papatya ve anason yağlarından söz edildiği görülür¹⁴.

Ayrıca, eski dönemlerden itibaren yukarıda da ifade edildiği gibi, bazı kuvvetli asitlerin yağ olarak adlandırıldığı ve yağlar arasında ele alındığı görülür. Bunlara en güzel örneklerden biri vitriol yağı ya da zaç yağı olarak bilinen bir terkiptir. Bu terkinin elde edilmesi ile ilgili şöyle bir tarif verilmektedir: "kükürt dioksit ve pirit birlikte pişirilerek ya da kükürt açık havada yakıldığında vitriol verir."

12. Kraus, P., Cabir b. Hayyan, Paris 1986, s. 208.

13. Mynsicht, Hadrian A., *Theasaures et Armamentaurum Medico-Chymicum Venedik* 1696, s.401.

14. Kraus, P., s.408.

Hekimimiz yukarıda adı geçen eserinde yağlarla ilgili olarak, yağların özellikleri ve damıtılmaları konusunda bilgi vermiştir. Onun burada ele aldığı yağlar arasında, haşhaş yağı, gül yağı gibi çeşitli bitkisel yağlar da vardır. Bunlardan gül yağı hakkında hekimimiz şu açıklamayı vermektedir: "halk arasında itr-ı şâhî ya da şâhî ıtır diye bilinir. O, beş duyu ve iç güdüleri güçlendirir; bir damlası susuzluğu keser." Burada belirtmek gerekir ki gül yağı klasik tıpta da çok kullanılır. İslâm Dünyasında ve Osmanlılarda çeşitli terkiplerde çok sık kullanılan bu yağ, eğer söz konusu bilgiler göz önünde bulundurulursa, bu eserde fevkalade kısıtlı ölçülerde ele alınmıştır. Yine ele alınan bitkisel yağlar arasında ele alınan acur yağı, bal yağının da örnek olarak verebiliriz.

Eserin altıncı kısmı balsamlarla ilgilidir. Pelesenk ya da 'oleo resin' doğal ürünlerdendir. Balsam ağaçlardan elde edilir; uçucu yağlar ve reçinelerin karışımından meydana gelmiştir. Balsamın atmosfer oksidasyonu dahil, yukarıda söz konusu maddelerin kimyasal değişikliğe uğramasından meydana geldiği kabul edilir¹⁵.

Yağlar gibi çeşitli balsamlar da erken tarihlerden itibaren değişik gayelerle kullanılmıştır. Yurdumuzda kullanılanlardan bir örnek olarak sığla yağının (liquidambar orientalis) dallarından elde edilen storax denen balsamdır. Bu ağaçtan elde edilen balsam kahverengi ve vizkozdur; hoş kokulu olup, lezzeti tatlıdır; reçine içerir (storesinal). Bu sıvı cinnamid asid ve yağlı bir sıvı ile birlikte bulunur. Kimyasal yapı olarak cinamid asidin esterlerinin strenal ve anilinle ve serbest cinnamid asitle karışımı olan bu terkip eskiden antiseptik olarak kullanılmıştır; ayrıca bazı ilaç terkiplerinde tatlandırıcı olarak (tatlı zamk) da kullanılmıştır. Aynı şekilde, yaygın olarak kullanılan balzamlardan bir başkası da "ejder kanı" diye anılır (Daemarraps propinquus, D. draco ve Daemonorops ve diğer cinsleri). Daha çok Sumatra ve Batı Hindistan'da bulunan bu balsam genellikle mahagoni boyamacılığında kullanılmaktadır¹⁶.

Ömer Şifaî balsamın yararları, kullanımları ve terkibi konusunda bu eserinde bilgi verirken¹⁷, balsamın kalbe yararlı olduğunu; ona güç verdiğini; bayılmaya karşı da kullanılabilmişliğini; ona da iyi

15. Hey, D.H. (ed.), Kingzett's Chemical Encyclopaedia, (9. baskı), Londra 1966, s.98.

16. aynı eser, s.98-99.

17. El-Cevherü'l-Ferid fi Tibbi'l-Cedîd, İst. Üniv. 7070 (T), s.89/a.

geldiğini ifade etmiştir. Ancak balsam tek başına kullanılmamıştır; zafiran hülâsası, nar kabuğu yağı, gül yağı gibi bazı maddelerle karıştırılmak suretiyle kullanılmıştır. Burada kullanılan maddeler daha çok yağ karakterinde olup, (muhtemelen) haricen kullanılmıştır.

Yine balsam farklı maddelerle birlikte, örneğin abanos ve bitaris (fern pteris ?) ile birlikte kullanılmış olup, bu balsama "kibar-ı mürekkebe" de denmiştir. O, şurup olarak önerilmiştir, sinirleri güçlendirdiği ve kötü ve soğuk mizacı düzelttiği ifade edilmiştir.

Balsamlı bazı terkiplerde ise sümbül, kardeş kanı, yoğurt, anzarut (sarcocolla) kullanılmıştır¹⁸.

Eserin yedinci kısmı yine yağlarla ilgili olup, bunları hekimimiz yararlı yağlar diye adlandırmıştır. Bunlar arasında, süsen (iris germanica) yağı da vardır. Bu yağ da tek başına değil, terkip şeklinde kullanılmıştır. Bu terkip, daha çok soğuk algınlığına karşı kullanılmıştır. Örneğin eklem yerlerinde, böbreklerde ve midede soğuk dolayısıyla görülen hastalıklarda bu terkinin yararlı olduğu ileri sürülmüştür. İlacın terkiibi, beyaz süsen (iris), zehir (?) 1 vakıyye ayva ve 1 vakıyye ve balsamla birlikte karıştırılıp kullanılır¹⁹.

Eserin sekizinci kısmı garip çözeltilerle ilgilidir. Genellikle çözeltiler, veya bir başka adıyla solusyonlar, hekimimize göre, yağlara nisbetle daha yaygın kullanıma sahiptirler. Bazen çözeltilerle yağlar birbirine karıştırılır. Onlar arasında fark vardır. Hekimimiz Ömer Şifaî bu konuyu şöyle açıklamaktadır: "Yağlar ve solusyonlar birbirinden farklı olduğundan dolayı, birbirinden ayrılır. Solusyonlar, kükürtlü bileşiklerden de farklıdır. Solusyonlar akıcı bir yapıdadırlar. Bunlar terkiptirler; içlerinde yağ da bulunur; tıpkı tuzlu eriyiklerde tuz bulunması gibi. Solusyonlar nemlidir; örneğin tartar tuzlarının eriyikleri gibi." Yazarımız solusyonlara örnek olarak, lintonfer yeptikon ya da yiptikon'u örnek olarak vermektedir. "Bu taş eritici özelliğe sahip demektir. Crolius seçkin hekimlerden biri olup, bu terkipten söz eder. Bu terkip, vücutta teşekkül etmiş taşlara iyi gelir. Böbreklerinde, mesanelerinde ya da herhangi bir organında taş olan hastalardaki taşları parçalar."

Ömer Şifaî, bu solusyonun terkiibini şöyle vermektedir: "Akrep gözü, yahudi taşı, kehribar, sünger taşı, etites taşı, insanın mesane

18. aynı eser, s.94/a

19. aynı eser, s.106/a.

taşı, kaya kristali. Her birinden 4 vakıyye alınır; kuvvetle ovulduktan sonra, hepsi siyah kükürtle birlikte, kuvvetle ovulup, büyük bir tabak içine konulup, kuvvetli ateşte pişirilir; daha sonra kendi miktarı kadar barut tozu ile iyice karıştırıp; tekrar pişirilir ve tekrar ovulur. Daha sonra, 4 parmak kadar ki bu onun üzerine örtecektir, çözücü bir solusyon içinde bırakılır; 24 saat sıcak bir mekanda kendileri hal olup, çözülür; daha sonra bu çözelti, bir süzgeç kağıdı ile süzülür; beyaz toz halini alır. Bunu bir tarafa koyup, saklamak gerekir. Hastaya 3-13 dirhem arasında olmak üzere, uygun miktar su ile verilir²⁰.

Eserin dokuzuncu kısmı, yine solusyonlarla ilgili olup, basit ve mürekkep solusyonlar ele alınıp, tıbbî olarak, yararlarından kısaca bahsedildikten sonra, terkipleri verilip, hangi dozlarda alınmaları gerektiği belirtilmiştir. Burada bazı yabancı hekim adlarıyla verilen solusyonlara rastlanır. Bunlara arasında "büyük kartum solusyonu" ki, yazara göre, bu çözelti Latin hekimlerden Andernachos tarafından bulunmuştur.

Burada söz konusu edilen Andernachos ya da Andernachos (1487-1574) meşhur bir çevirmen olup, Zosimos'un fikirlerinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Andernachos özellikle, alkoller sublimatlar ve demnonlarla (ex cabella daemonibus) ilgilenmiştir. O, Zosimos'un etkisiyle Galen'in görüşlerine karşı çıkmış ve kendisiyle aynı görüşleri paylaşan Paracelsus'un görüşlerini desteklemiştir. Ömer Şifaî'nin eserindeki bir başka terkip ise, Diyasna çözeltisidir. Bunu da yine, bir yabancı hekim Aurianus'un bulduğu ifade edilmiştir²¹.

Eserin onuncu kısmı tuzlarla ilgilidir. Burada tuzlar denen kimyasal yapılar, İslâm Dünyasında bir kimyasal madde tipi olarak belirlenmiştir. Örneğin Cabir b. Hayyan ve Razi'nin konuyla ilgili yazılarına bakılacak olursa, görülür ki, madde sınıflandırılırken, uçucu olanlar, metalik yapıdakiler, taşlar, kükürtlü bileşikler, boraks ve tuzlar şeklinde gruplandırılmıştır. Onların dışında konuyla ilgili muhtelif eserlerde de aynı şekilde tuz içeren çeşitli reçetelere rastlanır. Bu reçetelerin bazılarının benzerleriyle Leyden Papirüsünde (M.S. III) de rastlanır. Aynı şekilde, daha geç tarihli metinlerde de benzeri reçetelere rastlamak mümkündür.

20. aynı eser, s.111/a-112/a.

21. aynı eser, s.116/a-117/a.

Paracelsus ve taraftarlarının tuzlara bakış açısı bir ölçüde farklılık gösterir. Onlar tuzları, diğer iki ana madde, yani civa ve kükürtle birlikte temel elementler olarak kabul etmişlerdir. Bazılarına göre, civa, kükürt ve tuz aktif prensipleri meydana getirirler. Genellikle bu terkipler eriyebilir ya da ergiyebilir özellikte olarak kabul edilir. Daha sonra, tuz deyimini NaCl terimi ile birleştirilmiştir. Aynı zamanda, tuz asit ve baz bileşimi olarak da kabul edilmiştir.

Ömer Şifaî eserinde tuzları ana grupta mütalaa etmiştir: a. uçucu tuzlar; b. sabit tuzlar. Burada ele alınan tuzlar arasında kükürt tuzları (kükürt tuzları) ve tartar tuzları sayılabilir. Günümüzde bu tuzlar, potasyum tuzları olarak adlandırılmaktadır.

Tartar esas itibariyle potasyum karbonattır. Tartar tuzlarının temelinde anhidros alkol rektifikasyonu ve onun üzerine yapılan dehidrasyon işlemiyle alşimi çalışmalarında kullanıldığı bilinmektedir. Bu işlemlerin genellikle, ilk defa Lully tarafından açıklandığı ifade edilmiştir. (De Secretis Naturae)²².

Onyedinci ve onsekizinci yüzyılda tartar tuzlarının iki kaynağı vardır: tartar (potasyum hidrojen tartar) ve nitrat (potasyum nitrat). Hayvan ve bitki kökenli olarak sınıflandırıldığında, tartar bitki kökenlidir. Örnek olarak Cullen'ın "vegetable alkali"si gibi. Aynı şekilde, Lemery ve Boerhaave'nin eserlerinde de birçok tartar ve preparatlarına rastlanır.

İatrokimyacı görüşleri kabul edip, desteklemiş olan Jean Baptista ve Helmont gazlarla ilgilenmiştir. O, gazlarla ilgili deneylerinde tartar tuzlarını kullanmıştır. O Vitriolün (H_2SO_4) üzerine tartar tuzu döküldüğünde ısı meydana geldiğini göstermiştir²³. Aynı şekilde, güherçile (KNO_3 ; $NaNO_3$ veya $Ca(NO_3)_2$) kuvvetli ateşte ısıtılırsa, biraz asitli su ve tartar tuzları bırakır (potasyum nitrit veya oksit) demişlerse de, ısıtılmış güherçilerden oksijen çıktığını gözden kaçırmıştır.

Eserin onbirinci kısmı, tıpta çok kullanılan zehirlerle ilgilidir. Bunlar arasında altın zehiri, kükürt zehiri, nişadır zehiri gibi zehirler rastlanmaktadır. Burada, aynı zamanda, bazı panzehirler konusunda da bilgi verildiği görülmektedir; örneğin panzehir-i garbî gibi. Yazarımız buna panzehir-i kamer (ay panzehiri) de dendiğini

22. Partington, J. R. A Short History of Chemistry, Londra 1937, s.39.

23. aynı eser, s.47.

ifade etmektedir. Ona göre, bu panzehir, melankoli, malihulya, titreme, hezeyan, kabus ve hayvanî zehirlenmelerde kullanılır. Bunun terkibindeki ana madde ise, ıslak topraktır. O toz haline getirilip kullanılmıştır.

Ömer Şifaî'nin eserinin onikinci kısmı, taşlarla ilgilidir; burada taşların fonksiyonları ve terkipleri hakkında bilgi verilmiştir. Ele alınıp açıklanan taşlar arasında hacer-i kavî veya diyako taşı (ki buna ağlama taşı da denmektedir) da vardır. Zaman zaman taşlar tek başına kullanılmazlar; bazı maddelere karıştırılır. Ancak burada söz konusu edilen taşlardan hacer-i kavî veya diğer adıyla diyarko taşı tek başına kullanılan taşlar arasındadır. Bu taş, ateş düşürücü olarak kullanılmıştır. Kullanımı ise şöyle verilmektedir: "taş hasta olan yere bağlanınca, o yer ateş gibi yanıp, daha sonra ateşin düşmesini sağlar"²⁴.

Yine burada söz konusu edilen taşlardan biri de hacer-i muharriktir (yakıcı taş). Ömer Şifaî, "bu taş calobius da denmektedir", der. Bu taş cildi ateş gibi yakar. Sonra yanan yere mum yağı veya tereyağı sürülmelidir. Bu tatbikattan sonra, deri altında kabarcık teşekkül eder. O zaman onu açmak gerekir. Taşın nasıl kullanılacağı anlatıldıktan sonra, yazarımız bu terkibi şu şekilde vermektedir: "rum zaçı, beyaz şap, Mısır nişadırı, barut tuzu, tartar tuzunun üzerine 3 ratl sabun suyu konup, 24 saat sıcak bir yerde bekletilir; sonra, kağıttan süzülür; mutedil ateşte, sabit bir yere bağlanır; bu taşlaşır. Bunu saklanıp, daha sonra gerektiğinde ateş düşürücü olarak kullanılır.

Eserde söz konusu edilen taşlardan biri de filozof taşıdır. Metinde filozof taşının zararlı maddeleri dışarı atmakta yararlı olduğu belirtilmektedir²⁵. Halbuki, yukarı da belirtilmiş olduğu gibi, özellikle Batı ülkelerinde filozof taşı el-iksir anlamında kullanılmıştır.

Ömer Şifaî'nin eserinin on üçüncü kısmında, vücudu zararlı maddelerden temizleyen bazı maddeler ele alınıp, açıklanmıştır. Bunlar arasında zafiran el-hadîd'l-kabîd de vardır; bu demirin sesquioxide'sidir; kabız ilacı olarak kullanılmıştır. İshali durdurduğu bilinmektedir.

Eserin on dördüncü kısmında, Ömer Şifaî şöyle demektedir: "Çok yaygın olarak kullanılan, damıtılmış maddeleri içerir. Bunlar

24. El-Cevherü'l-Ferid fî Tibbi'l-Cedid, İst. Üniv. 7070 (T), s.126/a-126/b.

25. aynı eser, s.61/a.

ateşin sıcaklığı ile damıtılmaya ve sublime olmaya uygundur. Bunlar arasında nişadır zehiri, kükürtlü zehirler vardır. Ömer Şifaî, altın zehirinin frengiye iyi geldiğini ifade etmiştir. Bunun terkinde tuz ruhu bulunduğunu söyler ki muhtemelen bu günümüzde HCl diye bildiğimiz terkip olabilir.

Eserin on beşinci kısmı, yakı ve pansumanlarla, daha genel bir ifade ile yaralara dışarıdan tatbik edilen maddelerle ilgilidir. Bunlar içinde haricen tatbik edilen çeşitli yakılar, çeşitli yakı özelliği taşıyan ya da pansuman için kullanılan terkipler vardır. Hekimimizin burada verdiği terkiplerden biri arap zamkıdır; o sirkeyle muamele edilmiş olup, eserde bu terkinin (zımad-ı sumug) yaralar iyi geldiği belirtilmektedir.

Eserin son kısmı, yani on altıncı kısım, merhemlerle ilgilidir. Bunlar arasında merhem-i ileyid (iyi merhem), şiş merhemi ve merhem-i Süleyman vardır. Bu sonuncusu, Ömer Şifaî'ye göre, keviz usaresi, üzüm suyu, salep, sığır dili usaresi ve bazı başka maddelerin karışımlarından meydana gelmiştir. Bu maddeler karıştırılmak suretiyle elde edilen merhem kolayca iyi olmayan yaralara şifa verir²⁶.

Genel olarak değerlendirilecek olursa, her ne kadar, eser temelde mineral kökenli maddelerden oluşan terkiplerden meydana gelmişse de, mineral kökenli maddeler ve onların tuzlarının yanı sıra, zaman zaman bazı bitkisel maddelerin de ilaç terkiplerinde yer aldığını görmek mümkündür. Bunlar arasında bitkisel yağlar özellikle dikkati çekmektedir.

Eserde ele alınan bazı dorglardan temelde, mineral kökenli olanlar arasında zaç yağı, muhtelif kükürt ve civa tuzlarını zikredilebilir. Mineral temeline dayanmayıp bazı bitkisel maddelerden meydana gelenler arasında yukarıda zikredilenlerin yanısıra, incir tohumu, zafiran ve tarçın sayılabilir. Ayrıca mercan gibi hayvansal maddelerin de drog olarak kullanıldığı görülmektedir.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, mukaddimede macunlarla ilgili bilgi verilmektedir. Bunlardan, biri de göğüs organlarını ferahlatan macundur²⁷. Ömer Şifaî bu macunun "baş organlarına ve ruha kuvvet verdiğini, yüce sıcaklığı tahrik ettiğini, kalbe ferahlık ve kuvvet

26. 157/b.

27. El-Cevherü'l-Ferid, İst. Üniv. 7070 (T), s. 4/a.

verdiğini, nefesi iyileştirdiğini, cinsî münasebete kuvvet verip, kabusu, sar'ayı bertaraf ettiğini ve felç, titreme ve bayılmaya mani olduğunu" söylemektedir. Bu macunun temel maddeleri gül suyu, çay meyvesi ile tarçın, şeker, anber, Belh lapis taşı, altın yaprakları, değişik muammelelere tutularak macun haline getirilip, 1 ila iki miskal halinde verilir²⁸.

Yine bu eserde, yukarıda verilen açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, verilen terkinin ilkin hangi hastalığa iyi geldiği zikredilmekte, daha sonra, terkinin reçetesi verilmektedir.

Gözle ilgili olarak, söz konusu eserde şöyle bir terkibe rastlanmaktadır: "Gözün sıkıntılarını gideren ilaçlardır; terkihi budur: 4 dirhem ayı safrası, 3 dirhem hint biberi, taze yağ, pelesenk, rezene fennel, foeniculum dulce) 2 şer dirhem, 1 dirhem bal, 12 dirhem hurma cam bir kaba konur ve 7 gün günışığında bekletilir. Sonra göze çekilir²⁹. Yine bu eserde, bazı bulaşıcı hastalıklarla ilgili ilaçlar da vardır.

Ayrıca, bu eserde, devri ve günümüzdeki kimya kitaplarını hatırlatan bir sınıflama ile karşılaşılmaktadır; yağlar, tuzlar ve alkoller şeklinde. Yağlar arasında duhn-u fulful (biber yağı) ya da duhn-u bevasır (iç yağı) örnek olarak verilebilir. Burada ele alınan tuzlardan biri de milh-ı tartir el-zaci'ir. Buna "nitre"de derler. İlkin bu terkinin neye iyi geldiği belirtilerek, iç organlarında görülen çeşitli tıkanıklıkları giderdiği söylenir. Bu özelliğinden dolayı, bu terkip, bilhassa vücutta teşekkül eden taşlarda, örneğin mesane taşlarında çok etkindir. Ayrıca yazar onun sevdavi hastalıkların tedavisinde de çok yararlı olduğunu belirtmektedir.

Daha sonra bu terkinin nasıl uygulanacağı anlatılır, yani onun dozu verilir. Buna göre, günde 3 dirhem verilmesi doğru olur³⁰.

Ömer Şifaî'nin bir başka eseri, Müfredat fi't-Tıbb adını taşımaktadır³¹. Eserin başındaki bir notta 1211 (H.)'de kaleme alındığı kaydedilmiştir. Eserin Bağdatlı Vehbi nüshasında adı Keşfü'l-Esrâr'dır. Eser Arapça olarak kaleme alınmıştır; sonu eksiktir ve yarım ve boş

28. aynı eser, s. 4/a-b.

29. aynı eser, s.41/b.

30. aynı eser, s.58/a-b.

31. Müfredat fi't-Tıbb, Süleymaniye Küt., Bağdatlı Vehbi, 2230. Kütüphane kaydı Keşfü'l-Esrâr şeklindedir.

sayfalar içermektedir. İlaçların alfabetik sıraya göre yer aldığı eserde, ilk ele alınan ilaçlar sulardır. Ab-ı pîz gibi Farsça adına göre ele alınmıştır; daha sonra onların mâ-i ceben şeklinde Arapçası ve so-rutka şeklinde Türkçesi de verilmiştir³². Buradaki söz konusu su "peynir suyu" diye verilebilir.

Eserde ele alınan her bir ilaç ya da maddenin, yukarıdaki örnekte de görüldüğü gibi, ilkin Farsça adı verilmiş ve dolayısıyla da ele alınırken de mim harfinde ele alınacağına, elifte ele alınmıştır. Bu örnekleri artırmak mümkündür.

Bazı ilaçların ise ilkin Türkçe, daha sonra Farsça ve Arapça adları verilmiştir. Arapça olarak verilenlere bir örnek olarak inlilec zikredilebilir. Farsçası siyah ihlilec ve Türkçesi kara ihlilec tohumları müşhil olarak kullanılan nelice adlı bitki olarak verilmiştir. Bu drogun iç hastalıklarına iyi geldiği söylenmiştir. Genellikle, hekimimiz, bu eserinde, her bir madde hakkında uzun uzun açıklama vermek yerine, adeta bir sıralama, alfabetik sıraya göre hazırlanmış bir farmakopi vermiştir. Ayrıntılı açıklamalara rastlanmaz; drogun ya da ilacın terkibi verilmekle yetinilmiştir.

Ömer Şifaî'nin bir başka eseri, Mürşîdü'l-Muhtâr fî ilmi'l-Esrâr adını taşımaktadır³³. Eser Türkçe olup, bazı nüshalarının başında alfabetik sıraya uygun bir "fihris" yer almaktadır. Muhtemelen bu fihrist istinsah edenler tarafından daha sonra esere ilave edilmiştir. Fihrist içindekiler listesi olmaktan çok bir indeks niteliğindedir. Halbuki, bilindiği üzere, daha önceki tarihlerde kaleme alınan eserlerde daha çok içindekiler listesi verilmiştir; indeks tipi bir düzenlemeye rastlanmamıştır.

Eserin başında yazarın hayatıyla ilgili kısa bir açıklama yer alır. Buradan, biz, hekimimizin, eğitim ve öğretimi için henüz bu luğ çağında iken Konya'ya gittiğini öğreniyoruz. Yukarıda da ifade edildiği gibi, daha sonra, oradan Mısır'a, Kahire'ye gitmiştir; Bursa'ya döndükten sonra, kendisinin "mürşid"i diye adlandırdığı Şeyh Hasan Halveti için bu eseri kaleme almıştır.

32. aynı eser, s.5/a.

33. Bu esrin nühalari arasında şunlari zikredebiliriz: Süleymaniye Kütüphanesi, Hallet Ef. 753; Serez 2759; Zühdi Bey, 618; İstanbul Üniversitesi, Yazma Küt. 7023 (T); İstanbul Üniversitesi, Yazma Küt. 7022 (T).

Mürşîdü'l-Muhtâr fî ilmü'l-Esrâr'da bir mukaddime ve oniki talim vardır. Eserin mukaddimesinde ilm-i şerif diye adlandırılan, ilm-i kimyadır. Bu bilime, ilm-i esrar veya ilm-i iksir de denir. Yapıyı anlamak için bu bilim gereklidir. Zaten vücudu ve onun ihtiyaçlarını anlayıp, bilebilmek için alimler iki esas, iki yol göstermişlerdir. Bunlardan biri, Muhiddin-i Arabî'nin ilgilendiği ilm-i esrar'dır; diğeri ise, ilm-i kimyadır. Onun konusu maden, bitki ve hayvansal maddeleri verip, madenlerin oluşumunu açıklamak ve bu üç ögenin hakim olduğu bu bilimin kaidelerini anlatmaktadır³⁴.

Eserin ilk konusu (birinci talim) sularla ilgilidir. Burada suların kastedilen genellikle çok sıcak sular, yani kaplıcalardır. Ancak, yukarıda, ilk söz konusu edilen eserinde de rastlandığı üzere, bunların yanı sıra günümüzde farklı adlar alan, ancak sadece sıvı olması itibariyle su denebilecek bazı kimyasal terkipler de burada, sular arasında ele alınmıştır. Bu sular arasında mâ-i faruk zikredilebilir. Mâ-i faruk (ayırıcı, çözen su) için hekimimiz şöyle demektedir: "Bazı hekimler buna "açıcı sabun"da derler. O, altın dışında, hemen bütün cisimleri çözer; cisimleri başka nesnelere ayırır. Onun tekibi esas itibariyle beyaz barut (saltpetre) tozundan meydana gelir. Bir başka su, mâ-i ma'şerdir. Zengin bir terkibi olan bu suyun ana maddeleri barut ve yağdır; diğer çeşitli maddeler terkibe karıştırıldıktan sonra, ki bunlar arasında tartarik asit ve gül suyu da vardır, imbikten geçirilerek, kullanılır³⁵.

Eserin ikinci kısmı alkollerle ilgilidir. Yazar bu eserinde de, alkoller su ve yağ arasında kimyasal yapıya sahip bir madde olarak betimlemektedir. Ona göre, alkoller, sıcak havada içindeki hava maddesi daha çok olduğu için kolayca buharlaşır. Alkollerin temel yapıları sıvı, yağ ve ruhtan (alkol) meydana gelmiştir. Sıvı galipse su, alkol galipse, alkol ve yağ hakimse yağ denir³⁶.

Yazarımız, Ömer Şifaî, alkoller iki ana grupta toplar; 1. kükürtlü alkoller ve 2. civalı alkoller. Ona göre, kükürtlü alkoller genellikle bitkisel kökenlidir. Bunlar kolayca buharlaşıp uçarlar. Eğer bunlar şişeye konup, ağızları açık bırakılırsa, bir defada uçup giderler; tıpkı şarapta olduğu gibi. Civalı alkoller madenî alkollerden olup, kükürtlü olanlara nisbetle sabittirler³⁷. Bunların buharlaşması

34. İstanbul Üniversitesi, Yazma Küt. 7022(T), s.4/b.

35. aynı eser, s. 16/a.

36. aynı eser, s.18/a.

37. aynı eser, 18/b.

daha ağırdır; tuzlu olup, nüfuz ederler. Kükürtlü ve civalı alkollerin damıtılmasında imbik kullanılır. Ancak kükürtlü olanlarda uzun ve dar boyunlu imbikler kullanılmalıdır. Kükürtlü tuzlara bir örnek olarak ruhü'l-milh (tuz ruhu; HCl) verilmiştir.

Yazar tuz ruhunun tuz ve alkol arası özellikler gösterdiğini belirtmektedir. Bu terkinin kusturucu, ateşe kesme, teskin etme özelliği vardır; vücudu ufunetten uzak tutar. Eğer içine altın yaprağı katılıp, öyle alınır, hazım problemini giderir. Eğer o merzengüşle karıştırılırsa, beyin hastalıklarına iyi gelen bir terkip oluşturur³⁸.

Eserin üçüncü kısmı acaip yağlarla ilgilidir. Yazara göre, yağın sudan ayrılması kolaydır, ancak alkolün sudan ayrılması zordur. Genellikle su ve alkolün ayrılabilmesi için imbik kullanılır. Yazarıma göre, burada kullanılan imbik uzun ve dar boyunlu bir imbik olmalıdır. Damıtma sırasında alkol suya nisbetle daha hafif olduğu için yukarı doğru hareket eder. Su ağır olduğu için aşağı iner. Yine Ömer Şifaî'ye göre, metalik alkoller, bir defadan çok damıtılmaya ihtiyaç gösterir. Bu işlev sıvı kısmı ayırdedilene kadar devam eder.

Yazarın bu eserinde yağlar arasında ele aldığı terkipler genellikle katı yağlardır; Bunlardan biri duhn-u antimon'dur. Buna sadeleştirilmiş bir ifade ile antimon yağı denilebilirse de muhtemelen anatimonlu asitler kastedilmektedir. Bu terkip, 1 ratl (yaklaşık yarım kilo) antimon, aynı ölçüde civa ve Mısır nişadırından (amon-yak tuzu) meydana gelir. Terkip damıtıldığı zaman rengi kan kırmızıdır³⁹.

Dördüncü kısmı civalı terkiplerle ilgilidir. Burada ele alınan civalı terkipler arasında civa ve bakır karışımı, civa ve antimon karışımını verebiliriz.

Eserin beşinci kısmı kükürt ve tuzlarından meydana gelmiştir. Burada kükürt ve kükürtlü terkiplerden meydana gelen bazı örnekler verilmektedir. Yazara göre, kükürtlü bileşikler zeytinyağı gibi bir yağlılık özelliği gösterirler. Ancak, buradaki sıvı yağ değil, katı yağlara benzerlik gösterir.

Eserin altıncı kısmında, Ömer Şifaî, uçucu tuzlar ve onların elde edilişi hakkında bilgi vermektedir. Burada tuzları iki ana gruba

38. aynı eser, İst. Üniv. 7023 (T), s.19/a.

39. aynı eser, s.27/a.

ayırır: 1. doğal tuzlar, 2. madenî tuzlar. Bunlar arasında yukarıda zikredilen ruhü'l-melh (tuz ruhu da vardır). Yine bunlar arasında kükürt tuzları yer alır.

Yedinci kısım ilginç distilasyon muameleleri ve bu distilasyon muamelelerinden elde edilen ürünlerle ilgilidir. Burada ele alınan terkipler arasında bazı zehirlere de rastlanmaktadır⁴⁰. Sekizinci kısım cisimlerin yanma ve fermantasyon süreci ve de bunların ürünleri ile ilgilidir. Burada ele alınan terkipler arasında bakır oksit de vardır; onun elde edilmesi, ve tıbbî yararları açıklanmıştır. Yine burada ele alınan bir başka terkip, civa oksittir; bu terkipler yara tedavileri için önerilmektedir.

Kitabın dokuzuncu kısmı maden ve cisimlerin ürünleri hakkındadır. Burada ele alınan bazı zafıranlı terkiplere rastlanmaktadır. Zafıranın, mide ve bağırsakların çalışmasında etkin olduğu ifade edilmiştir.

Onuncu bölüm kurşun ve kurşundan elde edilen terkiplerle ilgilidir. Burada kurşunlu bazı terkip örnekleri verilmiştir. Burada verilen örnekler arasında kurşunlu civa alaşımları ve kurşun bileşikleri de vardır. Burada verilen terkiplerin tedavide, daha çok haricen kullanılması önerilir; kullanılmadıkları zamanlarda ağızlarının sıkı sıkı kapatılması gerektiği konusunda uyarı yapılır⁴¹.

Eserin onbirinci bölüm ise "*Esrarlı Hekimlerden Alınan Tedbirler Hakkındadır*", başlığını taşır. Burada yazar, bazı hekimlerden alıntılar vermektedir.

Bu kısımda verilen açıklamaların bazıları taşlarla ilgilidir. Bunlardan biri de "filozof taşı"dır. Aslında bilindiği gibi, filozof taşı ayrı bir anlam taşımakta olup, daha çok Avrupa ülkelerinde el-iksir anlamında kullanılmıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi, yazarımız ilk söz konusu edilen eserinde filozof taşı bu anlamda açıklamıştır, ancak bu eserinde bu taşın, fazlalıkların atılmasında yararlı olduğunu söylemektedir⁴².

Eserin onikinci ve son kısmı, "fenn-i şerife" diye adlandırılıp, burada iatrokiya konusuyla ilgili muhtelif uygulama örnekleri verilmektedir. Bu kısımda muhtelif el-iksir reçeteleri de yer alır.

40. aynı eser, Süleymaniye Küt. Halet Ef. 753, s.49/a.

41. aynı eser, s.58/b.

42. aynı eser, s.61/b.

Buraya kadar verilen açıklamalardan da anlaşıldığı üzere, Ömer Şifaî, onaltıncı yüzyılda Paracelsus tarafından ortaya atılan ve daha sonraki yüzyıllarda yaygın hale gelen, ancak köken olarak çok daha eskilere dayandığı bilinen iatrokimya cereyanının, dönemindeki bazı hekimlerde de görüldüğü gibi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki etkisini sergilemektedir. Bilindiği gibi, iatrokimya cereyanının temelini teşkil eden görüşleri Milattan önceki kimya ya da daha doğru bir ifade ile, simya çalışmalarına dayandırmak mümkündür. Bu görüşleri şekillendiren görüşlerin bir benzerine M.S. III. yüzyılda Hindistan'da da rastlamak mümkündür.

Rasacikitsa Tıp Okulu bitkisel ve hayvansal maddelerle tedavi yerine metal, alaşımları ve tuzlarla tedaviyi önermektedir. Yine aynı okul, bunların yanısıra, kükürt ve preparatlarının tedavide kullanılabileceğini öngörmektedir. Burada kullanılan maddelerin en gözde olanı civadır. Aslında civanın özel bir yeri olduğu daha eski tıp metinlerinde de kabul edilmiştir. Ayrıca sadece Hindistan'da değil, Tibet ve Çin'de de aynı görüşün yaygın olduğu görülmektedir. Rasacikitsa Okulu'nun görüşlerini Siddhantalarda bulmak mümkündür. Aynı şekilde, Susruta'da da civalı ilaçlara rastlanmaktadır.

Bu okulun görüşlerini içeren metinlere *Tantrik metinler* denir. Çünkü Tantra, M.S. III. yüzyılda, metal ve inorganik kökenli ilaçların kullanımını savunmuştur. Genellikle civa sadece hastalıkların tedavisinde değil, aynı zamanda sağlığı korumak, mükemmel zihniyet faaliyet ve kutsallık için gereklidir. Tantrik metinler, hem Hint kimyası hakkında bilgi veren, hem de kimya temeline dayalı tıbbî açıklamalar sunan metinlerdir. Bu metinlerin süratle yaygınlaştığı görülmektedir. Daha sonra Tantrik metinlerin Bombay'da basılmış olduğu görülür. Bu okulun görüşlerinin hızla yayılmasının belli başlı sebepleri arasında ilaçların hazırlanmasının kolaylığı, kolay korunması ve tarifinin kolaylığı gösterilmiştir.

Genel olarak kimyanın temelini oluşturan bu tıp çalışmalarının Mısır kökenli olduğu kabul edilmiştir. Hatta Suidas (M.S.X. yüzyıl) *chemeia* teriminin ilk defa Mısır'da, İmparator Diocletian (M.S. III yüzyıl) altın ve gümüş yapmak (taklit etmek) anlamına geldiğini ifade etmiştir. Ancak bu terim Yunanca olmayıp, Plutarch'ın (M.S. I yüzyıl) *Isis ve Osiris Hakkında* and Osiris adlı eserinde de belirtildiği gibi, Eski Mısır Dilinde bir sözcüktür. Bu terimden de anlaşılacağı gibi, bu "sanat" Mısır kökenli olarak kabul edilmektedir.

Ancak kimya, ya da daha doğru ifade ile onun temelini teşkil etmiş olan simya çalışmaları sadece basit olarak altın ve gümüşü nisbeten daha az değerli olan kurşun, bakır ve civa gibi metalleri kullanarak elde etmek demek değildir; aynı zamanda küçük bir modeli olan mikrokosmosu açıklamaktır. Çünkü yukarıda söz konusu edilen simya çalışmaları aslında bütün alemin temelinde esas belli elementler olduğu görüşüne dayanmaktadır. O halde, biz bu ana maddelerin özelliklerini iyi bilirsek ve onları değiştirirsek, yeni maddeler elde edebileceğimize göre, istediğimiz maddeyi elde etmemiz, bu altın ya da gümüş ya da değerli bir taş olabileceği gibi, insanın sağlığını koruyan, onun yaşlanmasına ya da ölümüne engel olacak bir iksir de olabilir.

Milat sıralarında ve sonraki dönemlerde, çok değişik konularda yazılmış eserlerde bu kutsal sanat hakkında muhtelif görüş ve açıklamalara rastlamak mümkündür. Birçok düşünür konuyla ilgili olarak fikir yürütmüş; bazı bilim adamları da konuyu sadece teorik yönüyle ele almamış, aynı zamanda pratik bazı uygulamalar da yapmışlardır; bunlar arasında Razî'yi, zikretmek mümkündür. O, her ne kadar simya ile yakından ilgilenmişse de, aynı zamanda, muhtelif kimyasal işlemlerde kullanılan aletler bakımından belli bir gelişim sağlamıştır. Onun bu konudaki görüşlerini Latinceye de çevrilmiş olan *Sırr'ül-Esrar ve el-Hâvî* adlı eserlerinde bulmak mümkündür.

Razî'nin kendi hocası olarak kabul ettiği ve Avrupa'da Geber diye tanınan Cabir b. Hayyan ise Razî'nin de kabul ettiği gibi, maddeyi sınıflandırmıştır. Ona göre, bütün bu maddelerin temelindeki iki ana madde, civa ve kükür vardır. Bu temele dayalı olarak teşekkül eden ana maddeleri ise ruhlar (civa, kükürt, arsenik ve amonyak tuzları vs.), cisimler (metaller), uçucu olmayan tuzlar ve yukarıdaki iki gruba girmeyen maddelerdir.

Bu görüşler, yukarıda da ifade edilmiş olduğu gibi, onaltıncı yüzyılda Paracelsus ve onun görüşlerini kabul eden, destekleyen ve çalışmalarıyla geliştiren bilim adamları tarafından geliştirilmiştir. Ayrıca, bu civa-kükürt ikilemi, ve ondan oluşan maddelerin özelliklerindeki ikilem (soğuk x sıcak; iyi x kötü gibi) Paracelsus ve taraftarlarınca asit x baz ikilemi görüşünün gelişmesine zemin hazırlamıştır. Her ne kadar daha çok canlı ve özellikle de insan ve onun sağlık yönü ele alınmış ve işlenmişse de, cansızların tamamen bir tarafa bırakıldığını söylemek mümkün değildir. Buna bir örnek olarak, Van Helmont'un gazlarla ilgili çalışmaları verilebilir.

Onsekizinci yüzyılda yaşamış olan ve iatrokimya cereyanının etkisini açık ve seçik olarak sergileyen bilim adamımız Ömer Şifaî, diğer bu cereyanının taraftarları gibi, zaman zaman bitkisel ve hayvansal maddeleri de, ilk sırada olmasa da, tedavide kullanmış ya da kullanılmasını önermiştir. Bunlardan en yaygın olarak rastlanılanları bitkisel yağlardır ve zaman zaman da bunlar, diğer inorganik kökenli maddelerle birlikte kullanılmıştır. Yukarıda verilen bazı örneklerden de anlaşılacağı gibi, bitkisel yağların daha çok kullanılanları arasında gülyacağı, papatya yağı, zeytinyağı vs. zikredilebilir. Genellikle bunlar, Batı'daki iatrokimyacılar tarafından da yaygın olarak kullanılan yağlardandır, denilebilir. Ancak, unutulmamalıdır ki, yine de inorganik kökenli maddeler reçetelerde öncelikli olarak kullanılmaktadır.

Yine yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı gibi, Ömer Şifaî'nin bu çalışmaları şüphesiz yeni olmamakla birlikte, Avrupa'da hâlâ etkinliğini geliştirerek, yayılarak devam ettiren, kimyanın yanı sıra biyolojiye getirdiği yeni bir bakış açısıyla, onun da gelişmesini sağlayan ve gelişen çalışmalarla farmakoloji ve terapiye yeni bir anlayış ve yeni bir boyut kazandırmış olan iatrokimya cereyanını tanıtmaya çalışmak değildir. Avrupa'da olduğu gibi, iatrokimya cereyanı kimyada ve özellikle tıpta yeni bir terminolojinin oluşmasına sebep olmuştur. Aynı şekilde, Ömer Şifaî de yeni bir terminoloji oluşturmak zorunda kalmıştır. Bu ihtiyacı zaman zaman Arapça ve Farsça terimlerle karşılarken, bazen de Latince'den aldığı terimleri kullanmıştır. Örneğin su için mâ ya da âb terimleri de kullanılmıştır; ancak burada yine yukarıda da anlatıldığı gibi, bildiğimiz su kastedilmemektedir; bunlar sıvı şeklindeki çeşitli kimyasal terkiplerdir; mılh (tuz), zaç (sülfirik asit), ziybek (civa), niklîs-i nukas (bakırın kalsifikasyonu) gibi. Onun kullandığı bazı terkip adları ve terimler daha önce de kullanmıştır; örneğin ziybek ve mılh gibi. Ancak örneğin mılh-1 tartar, zac-1 ebyez gibi, bunların bazı bileşikler ilk defa Şifaî tarafından kullanılmıştır. Avrupa dillerinden alınan terimler arasında tartar, polikurstan, padzehir örneklerini verebiliriz. Bu terimler genellikle okunuşlarıyla verilmiştir.

Ömer Şifaî'nin çalışmalarının genellikle Paracelsus'un eserlerinden yararlanılarak hazırlandığı iddia edilmiştir.

Buraya kadar verilen bilgilerden de anlaşıldığı gibi, Ömer Şifaî, şüphesiz Paracelsus'un görüşlerinden yararlanmıştır. Ancak, sadece onun görüşlerini aktardığını söylemek pek doğru olmaz; eserle-

rinden verilen alıntılardan da anlaşıldığı gibi, Paracelsus'un yanısıra, onun görüşlerini temsil eden iatrokimya görüşlerinin Avrupa'daki belli başlı temsilcilerinin eserlerini de incelemiştir; hatta zaman zaman onların eserlerinden alıntılar yapmış ya da onların buluş ve çalışmalarına işaret etmiştir. Bunların arasında Sennert, Valerius Cordus, Oswald Croll gibi iatrokimyacılar bulunmaktadır. Ayrıca Paracelsus'tan önce bu konuda, söz konusu bilim adamının görüşlerinin şekillenmesinde önemli rolü olan bilim adamlarının görüşlerini de inceleyip, onların görüşlerinden bazı alıntılar eserlerinde aktarmıştır. Bunlardan biri de Cusa'lı Nicolas'tır.

Bu da bize yazarımızın, sadece Paracelsus ve onun görüşlerini geliştiren ve yayan bilim adamlarının yanı sıra, bu bilim adamının görüşlerinin temeline indiğini, ve onun fikirlerinin temellerindeki görüşlerle de ilgilendiğini göstermektedir.

